

Wprowadzenie

Prezentowane w katalogu kobierce i tkaniny kaukaskie stanowią część bogatej kolekcji Fundacji Teresy Sahakian przechowywanej w Zamku Królewskim w Warszawie oraz należą do zbioru własnego Zamku, stworzonego głównie dzięki zakupom od prywatnych właścicieli.

Kobierce są tkaninami o charakterystycznej strukturze, wykonywanymi najczęściej z wełny, ale także jedwabiu i bawełny (czasem lnu). Trzy pierwsze rodzaje nici wykorzystywane są do wiązania węzłów, a także w konstrukcji wyrobów. Kobierce są tkaninami jednostronnymi, a ich wzór powstaje dzięki węzłom – wykonywanym z nici w różny sposób zapętłonych rzędami na niciach osnowy, których ucięte końce tworzą runo kobierca. Podstawowymi typami są wiązane na dwóch niciach osnowy węzły symetryczne (*giordes*) i asymetryczne (*senne*). Po każdym rzędzie węzłów wprowadza się utrzymujące je nici wątków, które wraz z osnową tworzą konstrukcję kobierca. W zależności od regionu wątkowanie może przebiegać jedno-, dwu- lub nawet parokrotnie.

Do wiązania kobierców kaukaskich używa się zwykle wełny, choć węzły, najczęściej w niewielkiej liczbie, wykonywane są również z bawełny lub jedwabiu. Nici wątków i osnowy są przeważnie wełniane, ale także bawełniane lub mieszane. Kobierce kaukaskie wiązane są węzłami symetrycznymi.

Kolekcja Teresy Sahakian licząca m.in. blisko 700 kobierców i tkanin wschodnich powstawała na przestrzeni wielu lat dzięki pasji i zaangażowaniu jej twórców – Polki, Teresy Sahakian z domu Schmidt (1915–2007), oraz jej męża Georga (zm. 1963), Ormianina, dyplomaty, znawcy sztuki orientalnej, eksperta w dziedzinie kobierców wschodnich. Początki ich działalności miały miejsce w przedwojennej Warszawie, rodzinnym mieście Teresy, gdzie przy ulicy Boduena małżonkowie prowadzili sklep z tkaninami wschodnimi. Tuż przed wybuchem II wojny światowej

1–2. Portrety Teresy Sahakian autorstwa Ashota Zoriana (1905–1970), Fundacja Teresy Sahakian, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum

3. Zdjęcie ślubne Teresy i Georga Sahakianów, 1938

4. Wizytówka antykwariatu w Warszawie, l. 30. XX w.

5. Wizytówka antykwariatu w Brukseli, l. 50. XX w.

wyjechali z Polski, zabierając ze sobą cały majątek, w tym ko-bierce. Lata wojny spędzili w Wiedniu, potem przenieśli się do Brukseli, gdzie założyli podobny do warszawskiego sklep, pełniący także funkcję antykwariatu. Wspólna działalność, na którą składały się poszukiwania interesujących tkanin, podróże na Wschód, nawiązywanie kontaktów, wymiana handlowa i konserwacja obiektów, była dla nich nie tylko sposobem zarabiania na życie, ale pozwoliła na poświęcenie się pasji, jaką było tworzenie kolekcji.

Po śmierci męża Teresa Sahakian kontynuowała podjęte wspólne dzieło, pozyskując do zbioru kolejne cenne eksponaty. Zachowane fotografie i dokumentacja świadczą o tym, że część kobierców, będących dziś ozdobą zbioru przechowywanego w Zamku Królewskim, znajdowała się w rękach kolekcjonerów co najmniej od lat 50. XX w. i była eksponowana w brukselskim antykwariacie. O renomie zbioru świadczą zdjęcia dokumentujące wizyty królowej Belgów Fabioli w antykwariacie w Brukseli oraz obecność pary książęcej Luksemburga na pokazie kolekcji Sahakianów na milenijnych XVe Foire internationale de Luxembourg. Wśród widocznych w tle kobierców znajdują się także te należące obecnie do zbiorów Fundacji Teresy Sahakian.

Zbiór wzbudzał również zainteresowanie wybitnych badaczy; Sahakianowie współpracowali m.in. z Ulrichem Schürmannem, a obiekty z kolekcji trafiły do jednego z ważniejszych opracowań w dziedzinie kobierców kaukaskich, jakim jest praca Schürmanna *Kaukasische Teppiche* z 1961 r., w której znalazły się kobierce *chan* i *chila afszan* (nry kat. 58 i 193).

Po przemianach politycznych w 1989 r. Teresa Sahakian rozpoczęła realizację podjętych wcześniej planów przekazania swojej kolekcji do Zamku Królewskiego w Warszawie. Pierwsza część zbiorów dotarła na miejsce jeszcze 1989 r., kolejne w latach 1991 i 2008.

W 1993 r. utworzono fundację z siedzibą w Zamku Królewskim, której celem jest m.in. sprawowanie pieczy nad zbiorem.

Dzięki sprowadzeniu kolekcji Zamek Królewski w Warszawie stał się jednym z ważniejszych światowych ośrodków muzealnych gromadzących kobierce i tkaniny wschodnie. Pojawienie się zbioru w siedzibie monarszej stanowiło symboliczne nawiązanie do dawnego kolekcjonerstwa królewskiego, w obrębie którego tkaniny wschodnie odgrywały ważną rolę. Wśród zainteresowanych nimi polskich władców wymienić należy za Tadeuszem Mańkowskim (Mańkowski 1935, s. 21–31) co najmniej kilku. O zamiłowaniu Zygmunta Augusta do tkanin orientalnych świadczą zarówno współczesne opisy wnętrza zamku wawelskiego, jak i dokument z 1553 r. zlecający nabywanie tkanin wyruszającemu do Turcji Wawrzyńcowi Spytkowi Jordanowi. Znacznego zakupu kobierców wschodnich dla Wawelu dokonał także w 1585 r. Stefan Batory. Zygmunt III w 1601 r. oddelegował do Persji swego wysłannika, kupca ormiańskiego Sefera Muratowicza, w celu pozyskania tkanin

orientalnych. Zamówienia w sprawie nabycia kobierców ponawiał Władysław IV. Żywe kontakty handlowe ze Wschodem panowały za czasów Jana III, a po zwycięstwie pod Wiedniem napłynęły do Rzeczypospolitej liczne trofea wojenne – wyroby sztuki orientalnej, wśród nich kobierce. Również August II, podobnie jak Zygmunt III, wysłał do Persji lwowskiego Ormianina w celu pozyskania miejscowych wyrobów.

Kobierce trafiały na teren Rzeczypospolitej dzięki kontaktom handlowym oraz drogą zdobyczy wojennych, nie tylko do siedzib monarszych, lecz także magnackich i skromniejszych szlacheckich oraz mieszczańskich. Ceniono je zarówno za walory estetyczne, jak i użytkowe. Już w XVI w. stały się jednym z najczęściej wymienianych przedmiotów w spisach mienia ruchomego, pochodzących z końca tego stulecia (Biedrońska-Słotowa 1997). Wnosiły do wnętrza element egzotyczny, były dowodem fascynacji Orientem. Łukasz Gołębiowski (Gołębiowski 1830), odwiedzając obraz domów i dworów dawnej Rzeczypospolitej, pisze o „mnogiej potrzebie” kobierców przeznaczonych do ich wyposażenia, kilkakrotnie wzmiankuje kobierce „adziamskie”, czyli perskie, i „altembasowe” – tureckie, którymi nakrywano ściany, podłogi i stoły.

Kolekcja Fundacji Teresy Sahakian wpisuje się również w tradycję polskiego kolekcjonerstwa XIX i XX w., którego znakomitymi przykładami były lwowskie zbiory Włodzimierza Kulczyckiego (przechowywane obecnie na Wawelu oraz w Muzeum Tatrzańskim) oraz krakowskie kolekcje Erazma Barącza i Feliksa Jasieńskiego (dzisiaj w Muzeum Narodowym w Krakowie).

Fundacja Teresy Sahakian gromadzi obiekty z najważniejszych ośrodków sztuki kobierniczej Wschodu i stanowi znakomite świadectwo wielowiekowej tradycji wytwarzania tych tkanin. Jej obecność w Zamku Królewskim służy popularyzacji kobiernictwa orientalnego i dzięki liczebności zbioru umożliwia prowadzenie badań naukowych dotyczących jego historii oraz sposobu wykorzystania i przekształcania na przestrzeni lat poszczególnych kompozycji i form dekoracyjnych. Daje także możliwość zilustrowania w sposób atrakcyjny – nie do końca uświadamianej współcześnie – ważnej i powszechnej obecności

6. Teresa Sahakian przy pracy – konserwacja kobierca *lenkorań*

7. Królowa Belgów Fabiola oglądająca kobierce z kolekcji Sahakianów, Bruksela, l. 60. XX w.

8. Jean i Joséphine-Charlotte, wielcy księżęta Luksemburga, oglądający kolekcję Sahakianów prezentowaną na XVe Foire internationale de Luxembourg zorganizowanych w ramach milenijnego jubileuszu Luksemburga, 1963

9. Pokaz zbiorów Teresy i Georga Sahakianów na XVe Foire internationale de Luxembourg, 1963

kobierców w dawnej Rzeczypospolitej, ich funkcji estetycznej i użytkowej. Koberce były bowiem przedmiotem fascynacji, świadczyły o prestiżu, wpływały na orientalizację gustu, czego dowodzi polska sztuka zdobnicza, począwszy od epoki sarmatyzmu po czasy późniejsze.

W zbiorze przechowywane są koberce z różnych regionów: perskie, anatolijskie, środkowoazjatyckie, a także chińskie. Najliczniejszą grupę tworzą koberce kaukaskie, będące przedmiotem szczególnego zainteresowania twórców kolekcji. Te ostatnie, ze względu na różnorodność i liczebność, stanowią zbiór reprezentatywny dla regionu. Znajdują się wśród nich obiekty odzwierciedlające obraz kobiernictwa kaukaskiego z jego klasycznymi kompozycjami, ich odmianami oraz egzemplarzami wyjątkowymi, niepowtarzalnymi, czerpiącymi jednak z bogatego zasobu wypracowanych przez wieki formalnych rozwiązań.

Większość zgromadzonych zabytków pochodzi z XIX w. Powstały w momencie, gdy na Wschodzie nastąpił swoisty renesans sztuki kobierniczej, do którego przyczyniło się m.in. duże zainteresowanie zachodnich odbiorców tą dziedziną twórczości. Kolekcjonowanie kobierców stało się popularne, rozpoczęto też badania nad ich historią i rolą, jaką odgrywały w kulturze europejskiej. Przedmiotem naukowych poszukiwań stały się nie tylko obiekty dawne, lecz również XIX-wieczne, powtarzające w sposób twórczy i rozwijające klasyczne kompozycje i motywy.

Najstarsze koberce perskie i tureckie znane są dzięki zachowanym w stosunkowo niewielkiej liczbie oryginałom oraz źródłom archiwalnym, a także ikonografii w postaci dzieł malarskich wybitnych twórców europejskich, począwszy od działających w XIV w., przez m.in. Memlinga, Lotta czy Holbeina, po późniejszych artystów. Zachowała się natomiast spora grupa wschodnich kobierców z XIX w., która pozwala na usystematyzowanie ich kompozycji, skrupulatne śledzenie przekształceń w obrębie poszczególnych wzorów oraz przemian zachodzących w motywach. Badania zachowanych obiektów dowodzą przy tym, że dość powszechne przekonanie o mutacji

10. Wystawa kobierców wschodnich ze zbiorów Fundacji Teresy Sahakian w pałacu Pod Blachą, 2008

polegającej wyłącznie na upraszczaniu i geometryzacji form nie daje się do końca utrzymać. Formy krzywolinijne – organiczne – występowały bowiem obok zgeometryzowanych w dekoracji kobierców z tego samego czasu i były często przetwarzane i wykorzystywane w twórczy sposób.

Przechowywana w Zamku Królewskim w Warszawie kolekcja kobierców kaukaskich, czyli jednostronnych tkanin wiązanych oraz tkanin wykonanych technikami płaskimi, liczy 367 obiektów. Wytwarzano je pomiędzy morzami Czarnym i Kaspijskim, na stokach Kaukazu oraz na południe od głównego łańcucha gór, na obszarze dzisiejszego Azerbejdżanu, Armenii, Gruzji i Dagestanu. Obszar ten pozostawał pod politycznym wpływem imperiów władających terenami graniczącymi z nim od południa i północy, a od końca XVIII w. był stopniowo podbijany przez Rosję, by ostatecznie znaleźć się pod panowaniem Imperium Rosyjskiego.

W światowych kolekcjach zachowało się niewiele kobierców kaukaskich, które datować można na XVII w. i czasy wcześniejsze. Większość tych, które przetrwały, przechowywana była w meczetach na terenie Anatolii. Stosunkowo liczną grupę stanowią natomiast kobierce późniejsze, wykonane w XVIII, a przede wszystkim XIX w.

Sprawa lokalizacji najstarszych ośrodków kaukaskich była dyskutowana przez wielu badaczy. Powszechnie uważa się, że najstarsze, XVI-wieczne dywany wytwarzano w południowo-wschodniej części regionu. Ich wzornictwo zawiera wiele elementów pokrewnych motywom wykorzystywanym w tkaninach sąsiadującej z tym obszarem Persji.

Do najstarszych zabytków kobernictwa kaukaskiego należą dywany smocze, kobierce o dużych kwiatowych wzorach oraz także tzw. kobierce tarczowe, przez niektórych autorów uznawane za wariant kwiatowych (Spuhler 1998, nr kat. 34). Te ostatnie często przypisywane są warsztatom Szyrwanu, jednak sprawa ich atrybucji wymaga dalszych badań (Wright, Wertime 1995, s. 21).

Rozwój kobernictwa kaukaskiego i jego rozkwit łączony jest tradycyjnie z mecenatem szacha Abbasa I Wielkiego (1571–1629), który na mocy dekretu utworzył dworskie manufaktury

wyrobów sztuki zdobniczej na terenie Karabachu i Szyrwanu. Patronat władcy miał umożliwić artystyczną odrębność i w efekcie zapobiec unifikacji stylu w poszczególnych regionach, gdzie wytwarzano kobierce o indywidualnych, oryginalnych cechach.

Najstarszy w kolekcji kobierców kaukaskich przechowywanych w Zamku jest zabytek datowany na ok. 1700 r., należący do grupy tzw. kobierców smoczyc (nr kat. 215), wytwarzanych zapewne od końca XVI w. (por. Bennett 1993, s. 10). Kobierce smocze powszechnie uważa się za wyroby karabaskie (Spuhler 1998, s. 131–136), choć podejmowano próby przypisywania ich pracownikom z innych regionów Kaukazu – kontrowersje te opisuje m.in. Ian Bennett (1993, s. 10–11) – czy też warsztatom północno-zachodniej Persji, usytuowanych w Tebrizie i jego okolicach (Wright, Wertime 1995, s. 24–27).

Pola kobierców smoczyc ozdobione są romboidalną siecią utworzoną z lancetowatych liści o postrzępionych krawędziach, wypełnioną dużymi palmetami (umieszczonymi także w miejscach krzyżowania się liści), postaciami walczących zwierząt, smokami, feniksami, lwami, jelonkami oraz drobnymi motywami roślinnymi. Uznaje się, że charakterystyczny dla tych kobierców wizerunek smoka przejęty został ze sztuki chińskiej.

Kobierce smocze charakteryzują się wydłużonymi proporcjami, wełnianą konstrukcją z przędzy wełnianej (o skręcie Z2S), zazwyczaj dwoma przebiegami wątków. Tło pola głównego jest często czerwone, ale także brązowe lub granatowe, a bordiury wąskie, jednopasowe, o zróżnicowanej kompozycji.

Największą grupę w zbiorze kobierców przechowywanych w Zamku stanowią wyroby wykonane w XIX w. oraz na początku XX w. Powstawały w bardzo licznych ośrodkach kobierniczych usytuowanych na rozległej przestrzeni, zarówno w pracowniach miejskich, wiejskich, jak i domowych warsztatach; produkowane też były przez koczowników. W literaturze przedmiotu stosowanych jest kilkadziesiąt określeń odnoszących się do poszczególnych typów i kompozycji, wywodzonych od nazw geograficznych związanych z miejscem wytwarzania, przechowywania lub handlu (np. *akstafa*, *alpan*, *kuba*, *baku*, *pirepedil*, *czelaberd*, *chondzoresk*), nazw plemion (np. *lezgi*) lub określeń utworzonych przez autorów europejskich interpretujących występujące wzory na podstawie skojarzeń nasuwających im się w konfrontacji z abstrakcyjnym wzornictwem (np. *kazach orli*) bądź odwołujących się do ikonografii europejskiej (np. tzw. *gul Memlinga*). Należy pamiętać, że nazwy wywodzące się od miejscowości czy plemion w większości przypadków są stosowane tradycyjnie, ponieważ choćby ze względu na liczbę zachowanych tkanin o analogicznej kompozycji nie można założyć, że były wytwarzane tylko w warsztatach konkretnej miejscowości czy przez jedną grupę plemienną. Poza tym często zdarzają się problemy z właściwą lokalizacją konkretnego miejsca lub przypisane mu wyroby są pod względem kompozycyjnym i technicznym różne od wytwarzanych w regionie.

Kobierce kaukaskie dzieli się na następujące grupy: wschodniokaukaskie (szyrwańsko-kubińskie) i związane z nimi wyroby powstałe w Dagestanie, najbardziej na północ wysuniętym obszarze Kaukazu, kobierce z regionu południowo-wschodniego, karabaskie (z południowego Kaukazu) i środkowokaukaskie (gandżyjsko-kazachskie).

Kobierce wschodniokaukaskie (szyrwańsko-kubińskie) powstawały na obszarze rozciągającym się wzdłuż wybrzeża Morza Kaspijskiego, od Derbentu do ujścia Kury. Szyrwan, jeden z najstarszych i najplodniejszych obszarów tkackich, sąsiaduje od wschodu z Kubą (regionem ze stolicą o tej samej nazwie). Ważnymi ośrodkami handlu kobiercami i tym samym istotnymi centrami ekonomicznymi na terenie tego obszaru były m.in. Kuba i Baku.

Kobierce grupy szyrwańsko-kubińskiej mają zazwyczaj średnie lub niewielkie rozmiary. Ich runo jest nisko strzyżone, gęstość wiązania węzłów najwyższa na Kaukazie, choć może być zróżnicowana (średnio 1200–1600 węzłów/dm²). Są zwykle całkowicie wełniane, ale zdarza się użycie bawełny w wątkach. Bawełna (niejednokrotnie barwiona na niebiesko) wykorzystywana

1 *Kobierzec dagestan*

północno-wschodni Kaukaz, 2. połowa XIX w.

197 × 128 cm

osnowa: wełna jasnoszara (2) i brązowa (1), Z3S; watek: wełna jasnoszara, 2 przebiegi; runo: wełna; wiązanie symetryczne

gęstość: $39 \times 30 = 1070$ węzłów/dm²

początek o splocie płóciennym, z jasnoszarej wełny (1 cm), frędzle wielokrotnie wiązane – plecionka (16 cm); koniec o splocie płóciennym, z jasnoszarej wełny (1 cm), frędzle wielokrotnie wiązane – plecionka (16 cm); boki: podwójne obrzucenie z białej bawełny

Fundacja Teresy Sahakian, Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, nr inw. ZKW-dep.FTS/28 (ZKW/862/Dep.)

Na czarnobrązowym tle romboidalna siatka utworzona z ząbkowanych listków (niebieskich, okonturowanych na czerwono), połączonych białymi kwiatkami-krzyżkami; wewnątrz każdego z oczek czerwono-niebieskie kwiatki na ulistnionych łodyżkach, na przemian, rzędami, czteropłatkowe i przypominające tulipany.

Bordiura: a-b-X-b.

W pasie głównym niebieska wić (odmiana tzw. bordiury kufickiej) na czarnobrązowym tle; w wąskim pasie a: niebiesko-brązowe ząbki okonturowane biało-brązowo; w pasach b: szlak złożony z ukośnych segmentów wypełnionych ukośnymi paskami ułożonymi na przemian w prawo i w lewo (tzw. słup golarza).

Kolory: czarnobrązowy, niebieski, ciemnoczerwony, czerwony, biały, żółty.

Motyw romboidalnej sieci oraz odmiana bordiury kufickiej pojawiają się w kobiercu *szyrwan*, datowanym przez Schürmanna na XVIII w. (Schürmann 1961, nr 97; Schurmann 1990, nr 64; zob. także Kafel 1998, nry 42, 43). Analogiczny podział pola i układ pasów bordiury z dwukrotnie powtórzonym motywem tzw. słupa golarza występuje w negatywowym odpowiedniku z kolekcji Fundacji Teresy Sahakian – kobiercu o białym tle (por. nr kat. 2) oraz kobiercu *dagestan* o ciemnym tle (Bennett 1993, nr 424). Por. także koberce modlitewne *dagestan* i *szyrwan* ze zbiorów Fundacji Teresy Sahakian (Połujan 2015, nry kat. 33 i 39).

